* * *

Був я на службі в далекому краї на півночі, в Седльці, в уніятському краї на Підляссі і літом поїхав на Україну на вакації, щоб одвідати родину та побачить рідний край, ті місця, де пройшли мої дитячі та молодечі літа, найлуччі літа мого віку.

Пізнім ранком виїхав я з Києва по залізній дорозі на Одес і через дві станції пересів у Фастові на миколаївську лінію. Сумні соснові ліси минули й зовсім зникли. Вокзали ніби тонули в акаціях, липах та осокорах. З квітників коло вокзалів подекуди виглядали поміж акаціями черешні, морелі (абрикоси) та волоські горіхи. Край залізної дороги потяглися стінами живоплоти од снігових заметів. На зелених живоплотах витикались попілясті дикі оливкові дерева, неначе потрушені борошном. Скрізь коло вокзалів зеленіли свіжі газони в скверах. На їх манячіли ніби вимальовані на зеленому полі чудернацькі взорці з декоративних травок та усяких квіток. Сторожки тонули в вишнях та черешнях, ніби по пояс стояли в оргинії, мальві, маківках, гвоздиках та чорнобривцях. Це вже край квіток, край ясного палкого сонця, край поезії. Одразу знать, що тут люде люблять квітки, замиловані в квітках. День розгорювався пишний, ясний. Звідусіль пахло житами, усякими польовими квітками. Луки, мочарі, вогкі млаки неначе чиясь рука густо-прегусто засіяла квітками, неначе встелила їх квітчастими килимами. За Россю вже мріли гори, горби та пригорки в поетичній далечині. От і рідний край. Як радісно на серці! Якою поезією повіяло на мою душу! На думку спадала пісня, і пісня весела; веселі мотиви залунали в душі. Он вже недалечко Біла Церква неначе потонула в розлогій долині над Россю, в садках та гаях. Незабаром з сизої імли виглянули дві високі муровані дзвіниці та бані церков, висунувся присадкуватий костьол. Незабаром поїзд спинився. Я вихопився з вагона, перебіг через вокзал і вийшов на портик, котрий виходив на подвір'я. Мені треба було згодить візника до недалекого села, де жили мої родичі. Я став на ґанку, окинув очима широке подвір'я, схоже більше на розкішний садок, ніж на вокзальні звичайні забагнені й засмічені задвірки. І тут на мене повіяло поезією.

Через увесь широкий двір розтягся подовжастий сквер, навкруги засаджений акаціями, навкруги обсаджений оргиніями, ніби застелений зеленим газоном із взорцями з квіток та кольорових трав, пістрявий та гарний. По один бік скверу під забудуванням серед зеленого дерева неначе горів квітник, густо закиданий здоровими, як кулаки, цініями усякого кольору. По другий бік дворища неначе сміялись між зеленим деревом розкішні кущі мальви, рясно обквітчані квітками, а між ними маки, жовті гвоздики, петунія. Навкруги скрізь біліли в цвіту кущі жасмину. Квітки, зелень і ще квітки сливе суспіль! Неначе їх хто понасипав, понакидав оберемками. Усе дворище пахло жасмином. Було знать, що тут живуть залюбленики в квітках.

А кругом скверу по широкій вимощеній дорозі стояв закруглений тісний рядок візників. Фаетони були все єврейські, стародавні, перекуплені з десятих рук, схожі на єгипетські фараонові колісниці, з обідраним сукном з-під котрого виглядали полудрабки, неначе голі ребра. Шкапи були все захуджені, миршаві, сухоребрі. На високих козлах манячіли так само худі жидки, жовті, сухорляві, убого убрані, неначе хтось натикав живих мерців не на фаетонах, а ніби на якихсь марах та катафалках. На євреях аж лисніло заношене, засмальцьоване дрантя. Серед зеленого дерева та газонів, серед маси пишних квіток текла ніби течія з голих полудрабків, сухих конячих ребер та живих мумій.

Пишний сквер був ніби оперезаний і зеленими штахетами, і драним злинялим поясом, знятим з старця. Я оглянув той довгий, нужденний закруглений рядок фаетонів, і уся поезія, котрою повівало на мене гарне зелене квітчасте подвір'я, уся краса його одразу зникла, неначе засунулась за чорні хмари.

Приїжджі пасажири кинулись до фаетонів годити візників. Євреї з козлів замахали батогами, кричали, закликаючи пасажирів до своїх фаетонів. Фактори обступили мене навкруги, запрошували до гостиниць, трохи не смикали за поли. На подвір'ї піднявся галас, шум, крикнява. Я став і тільки поглядав на ту ніби довгу низку густо нанизаних драбинчастих фаетонів. Не хотілось мені живцем класти себе на

катафалки, що розтрясли б і живі і мертві кістяки. Ті фараонові колісниці вже не раз далися мені взнаки, і не раз, і не два вже вони добре наштовхали мені боки.

В довгому рядкові візників я примітив на козлах кільки погоничів в жупанах та свитах. Фаетони в їх були трохи кращі: ті фаетони висилали на біржу для заробітку місцеві небагаті панки. Я попростував до тих фаетонів, щоб вибрати собі догіднішу підводу. Підводжу я очі вгору — на козлах одного фаетона стримить погонич в картузі, в куценькій новій свитці, гарний на вроду, білий з лиця, з довгими кудлатими вусами, з підстриженою борідкою, з блискучими темними очима.

"Чи це мужик, чи пан? Чи наймит, чи хазяїн фаетона?" — майнула в мене думка: на йому мужицька одежа, а з лиця зовсім пан, неначе на козлах сидів переодягнений за наймита справдішній панок: стан тонкий, постать рівна, руки білі, з лиця красунь. І тикати на його було якось ніяково. Фаетончик в його був новий, чистенький, коні добрі, неначе вгодовані.

— Чи повезете мене до села оце зараз? — спитав я в візника.

— А чом же? Я часто одвожу панів то в села, то в сахарні. В мене фаетон добрий, не труський. До вечора вже й на місці будете, — говорив погонич, і голос в його був не сипкий та хрипкий, який буває здебільшого в селян, а чистий, дзвінкий, баритоновий.

Я згодив його, сторгувався і сів у фаетон. Він звернув на бік, видрався з рядка фаетонів, і коні пішли риссю, обминаючи довгий рядок єврейських шкап та скрипучих колісниць, та усяких чортопхайок-таратайок.

— Чи це ваші коні та фаетон? — спитав я в візника.

— Ні, не мої коні, не мій і фаетон, — обізвався він і повернув до мене голову, осміхаючись: певно, про це його часто питали подорожні.

Цей візник був задля мене істинно загадка. Я окинув очима його постать: плечі широкі, стан тонкий, навіть закритий катанкою з не дуже товстого сукна; шия біла, не мужицька, не порепана; темно-русяве тонке волосся кругом шиї аж вилискується.

— А чий же це фаетон? — спитав я знову у недомислі.

— Старого посесора Гнідинського. Він передніше був посесором, держав у посесії одно село в графа Браніцького. А тепер він, надбавши грошей та усякого добра, поставив собі домок у Білій Церкві й живе без діла на старості літ. Я в його служу за наймита. Він висилав мене з фаетоном на біржу на заробітки.

— То ви в його за наймита? — аж крикнув я зачудований.

— За наймита, — обізвався погонич і знов обернув до мене голову й осміхнувся.

— Але ж ви на наймита зовсім не схожі, — сказав я.

— Бо я, бачите, не з міщан. Я дворянин, шляхтич, як нас тут звуть. Ми шляхтичі з батьків, з дідів. Мій старший брат був "чиновником", служив у Києві в канцелярії губернатора, а потім служив в Умані та оце недавно помер од чахотки.

"Що це за диво! Що це за проява везе мене? А може це якийсь чванько, що зловживає довірність легкодумних проїжджих панків, аби почванитись своїм родом перед панками: знайте, мов, що й я пан, хоч і сиджу на козлах з батогом, але мені личило б і було б уподобніше сидіти з вами рядом в фаетоні. А коли я на козлах тепер, то це так собі випадком випало", — вертілася в мене думка.

Я зацікавився й почав розпитувать свого візника. Він повертав до мене голову, щось говорив, розказував. Але я тільки бачив його коротко підстрижену борідку й одного кудлатого вуса поверх борідки. Слів не можна було чути. Колеса стукотіли на новій мостовій. Фаетони гнались до міста наче наввипередки й випереджували нас. Проти нас тяглася до вокзала валка з вагою на возах, навантажених усяким крамом, земляним вугіллям, мішками з пашнею та питльованим борошном. Колеса деркотіли, аж ніби кричали. Мостова аж двигтіла під возами, навантаженими мішками з пшеницею та залізом хурами. Розмовляти не можна було ні на який спосіб.

От коні влетіли в містечко, здорове, як город, перебігли через кільки жидівських смердячих улиць, і наш фаетон вискочив на базарне місто, здорове, як вигон, обставлене мурованими домами, і неначе пірнув між вози. Базар ще не роз'їхався. Курява стояла, неначе дим пожежі. Базар ніби грав возами, волами та кіньми в "тісної баби". Місто було ніби закидане возами. Фаетон ледве пропхався вуличкою поміж возами, зачепив колесом кільки людських осів та коліс, штурхнув дишлем у спину кільком єврейським балагулам і вилетів на широку вулицю, що йшла на поштовий трахт. Зазеленіли старі садки по обидва боки вулиці. З садків, з гайків виглядали невеличкі муровані й дерев'яні домки, дачки. Заманячіли в квітниках перед домками усякові квітки. Тут живуть панки, підпанки та міщани. Стало тихіше. Гармидер стишився. Можна було балакати.

— Хто ж був ваш батько? — спитав я в свого візника.

— Мій батько був дворянин православної віри, не католик. Він мав свою землю — десятин з шістдесят, коли не більше, он там за Россю, по праву руку од гори. Мій батько був поміщик з діда, з прадіда.

— Як же воно так вийшло, що ваш батько мав землю, був дідич, а ви тепер за погонича в якогось пана Гнідинського? — спитав я, здивований таким випадком.

— Про це довго розказувать: багато говорить — та нічого слухать, як кажуть у приказці. Нехай от як заїду до своєї хати, то я вам розкажу. Я забіжу на часок додому, дам коням оброку, пополуднаю та візьму на дорогу кирею, бо як часом нападе дощ, то я змокну до сорочки. В нас оце перепадали страшні тучні дощі. Ось недалечко й моя хата, ондечки за тими високими осокорами.

— Як же вас прозивають?

— Я Василь Свікліцький. Батько мій був дворянин. Я й документи його маю. А земля й грунт пропали для мене навіки. Тільки й зосталась у мене хата, бо й огород, і садок, і левада — вже тепер не мої й не моїх дітей.

— А чиє ж воно теперечки? — спитав я.

— Графа Браніцького. Усе пропало. А я тепер служу за наймита — сказав Свікліцький і спинив коні коло воріт.

— Ось і моя хата. Коли ви не дуже хапаєтесь в село, то я заїду на часок, бо вже час ставить коні на-попас, та й сам я з'їм чого-небудь на дорогу.

— Добре! Заїжджайте. Мені можна й загаятись, бо там в селі діти не плакатимуть, жінка не лаятиме.

З хати вибігла жінка Свікліцького, ще молода й гарна, кругловида, з пухкими щоками, тілиста, жвава, проворна й кокетлива. Була неділя. Свікліцька убралася чепурненько. Було знать по її одежі, що вона любила усякові убрання. Вона вибігла в чорному куценькому керсеті, в ясній, ніби білій спідниці, неначе обсипаній червоними букетиками, а внизу обшитій на п'ядь смугою чорного плису. На ногах аж горіли червоні сап'янці. Шия аж вгиналась од разків доброго намиста, од дукачів та бусів. На голові зеленіла ясно-зелена хусточка, поцяцькована дрібненькими пуп'янками рожі та маківками. Зелені й червоні торочки спадали од хустки на шию.

Свікліцька міцно вхопила ворота й ніби заіграшки одкинула їх набік однією рукою. В другій руці в жмені вона держала насіння й лузала його ніби на льоту. Вона кинула вгору на Василя гострими карими очима. Василь з козел осміхнувся до неї й погнав коні у двір, ввесь зарослий зеленим шпоришем.

— Ого-го, Свікліцький! Як я бачу, в вас жінка, як цяцька, як писанка! — не втерпів я, щоб не примітить того Василеві.

— Тільки мені й добра зосталось, що та цяцька, та там у хаті є ще дві цяцьки — двоє менших дітей, бо старші усі перемерли, — обізвався стиха Василь.

З хати вибігли й ті дві цяцьки: хлопчик восьми років і менша од його дівчинка, і справді гарна, як дорога цяцька. Я дивився на хату, розглядав оселю, а в мене все вертілася в голові думка, через що пропала та земля, як пропав і цей грунт з садком, де я стояв, і як Свікліцький з дідича та став наймитом.

"Чи не прогайнували та не пропили часом оті дрібні українські дідичі своїх маєтностів та грунтів?" — майнула в мене думка. І мені було якось ніяково питать про це в Свікліцького, щоб не зобидить його, допитуючись про предків, "що померли од редьки", як каже приказка, а може й од чого луччого й смачнішого за редьку.

Мене брала надзвичайна цікавість розпитать в Василя про це діло. Але Свікліцький почав поратись коло коней: розгнуздував коні й причеплював їм під морди шаньки — торбинки з вівсом. Давши коням обрік, він пішов до хати, запросивши й мене з делікатності до господи. Я окинув очима оселю. В оселі й двора не було. Стародавня хата стояла далеко од улиці в старому садку. Ближче до вулиці над окопом стриміли старі повіточки та чорніла невеличка комора з дубини, котра вже зовсім зчорніла й поросла дрібненьким мохом. Коло повіток до самої вулиці зеленів густий оксамитовий шпориш. Од улиці скрізь понад вір'ям

стриміли старі осокори й осики з підтятим однизу гіллям. Було знать, що той підчос пішов на паливо. По дворі росли подекуди вроскидь старі акації. Перед хатою, під вікнами зеленіли кущі бузку та рожі, цвіли кущі оргинії й мальви, гвоздики, чорнобривці та настурці. За хатою зеленів старий садок. Хата була стара, стародавня, з чималенькими віконцями на чотири шибки, з високою стародавньою покрівлею. Од півночі уся покрівля аж зеленіла од моху, незгірше заросшого двора, неначе була вкрита шматками зеленого оксамиту.

Ми ввійшли в сіни. По один бік сіней були одчинені двері в чималеньку пекарню, по другий бік — була невеличка світлиця з узенькою кімнаткою. Я вступив у світлицю, і мені вдарив в лице холодний дух дуже старого дому, дух трухлявого дерева та порохні. Світлиця була стара-престара. На сволоках манячіли повирізувані і вже потроху постирані якісь написи, якісь взорці. Над дверима до меншої кімнати світився наскрізь проріз з приполичкою, де рядочком стояли дешеві чашки. В кутку на покуті був прибитий косинчик. На йому стояли образи, а один образ посередині на стіні був у срібній шаті. Віконечка чималенькі, двері низенькі. Коло порога на стіні висів помальований зеленою фарбою гарненький мисник, де не було ні однієї простої полив'яної миски, а натомість на поличках стояли сторч рядками фарфорові стародавні тарілки й зелені та сині тарілочки, якась чудернацька зелена пляшка, стояли стародавні не то два чайники, не то жбани з червоної міді, схожі на церковні стародревні сосуди. Усе це виявляло, що в цій світлиці колись проживали люде заможніші, з більшими достатками, ніж теперішній господар.

Холоднувате свіже повітря старого дому підсвіжило мої нерви, і після душного вагона мені було надзвичайно приємно тут посидіти й трохи одпочить. Нерви мої заспокоїлись. Вогкуватий та свіжий дух в світлиці був мені приємний. Я люблю цей дух стародавніх домів. І мої думки без моєї волі несамохіть перелетіли в давню давнину, в світлицю мого діда. Перед моїми очима встала уся обстава давніх дідових покоїв, одразу виникли, мов з туману, давні люде того часу, сивобороді діди з поморщеними щоками, але здорові, кремезні й веселі, бабусі в простих убраннях, але з щирим непотайним серцем; виникли, мов з туману, старі

сиві українські шляхтичі в довгих сіртуках з вузенькими рукавами, з намотаними на шиї чорними шовковими хустками, їх старі жінки в білих чипках або в шовкових хусточках на голові, в довгих шалях на плечах, з народною мовою в устах, з народними веселими жартами в розмові. Кругом мене на цих дерев'яних помальованих стільцях із чудернацькими вирізками на спинках неначе сиділи ті давні люде, провадили щиру веселу розмову. Я ніби почув їх голоси з далекої минувшости, їх розмову, веселий сміх, гострі жарти. Мені чогось здавалось, що з опрічної кімнати от-от незабаром одчиняться двері, і звідтіля вийде старенька, висока, рівна станом сива панія, котра колись мене малого годувала горіхами та маковниками: здавалось, що в дверях заманячать два кінці смугнастої шалі, котрі спадають додолу й черкаються об діл, заманячить ридикуль в її руках, і вона двигне ногою, присяде й зробить мені старомодний кнікс…

Світличка ніби дихнула на мене тим духом давніх часів, од котрого вже й сліду не зосталось. Згадки пішли за згадками, картини стародавнього життя виникали одна за однією, мов із туману. Я сидів задумавшись.

Свікліцький скинув катанку й сів коло стола. В чорній сіртучині з дешевої черкешини він ще більше скинувся на пана білим видом і високим та широким, трохи випнутим чолом, і м'якими лиснючими кучерями кругом голови.

— Чи далеко, Василю, повезеш пана? — спитала жінка в Свікліцького.

— Ой дуже далеко! Начувайся, Насте, лиха, бо може й дві ночі дома не ночуватиму, — обізвався Василь, і з-під його кудлатих вусів, багацько ясніших за борідку, блиснули білі густі й рівні, як підрізані, зуби.

Він бистро зирнув на мене: очі ніби промовляли до мене, що він жартує й тільки лякає жінку. Я вглядів, що в його карих очах світився розум, в погляді промайнули тяма й розвиток, промайнули гостро, але виразно, чого не можна зауважить в очах простих селян або міщан при їх

нешвидких млявих думках, а його гострі очі виявляли швидке рушіння думок і спадковий примітний розвиток голови.

— Як я не вернуся додому на ніч, то тут вночі прийдуть до тебе розбишаки, видеруть вікно, влізуть у хату та цюк тебе сокирою по голові! А тоді витягнуть скриню в вікно з усім твоїм добром, з намистами й з дукачами, і з юбками та керсетами, — говорив Свікліцький.

— Чорт зна що верзе! Ще й лякає. Коли б хоч не лякав, — обізвалась Настя, стоячи коло судника та лузаючи насіння.

— Ож побачиш. Чогось моя душа почуває, що де тебе цієї ночі прибуде в гості отой страшний, рудий бородань різник Берко з тією здоровецькою сокирою, що нею рубає м'ясо в різницях, — промовив Василь.

— Ще й Берка на тобі в додаток! Мовчав би вже, коли не вернешся додому на ніч. Оттак він усе! Йому жарти, а я лягаю спати з дітьми, то аж трушуся: і сама хрещусь, і дітей хрещу, і вікна хрещу, і двері хрещу.

— А патлатий Берко й твоїх хрестів не побоїться. Вчора казав мені, що прийде з сокирою до тебе доконешно сьогодні вночі.

— Та ну бо, чоловіче! Хоч не верзи отого страхіття на од'їзді, бо не спатиму цієї ночі до білого дня.

— Оджеж цієї ночі сподівайся його до себе в гості в глупу ніч, — сказав Василь.

— Отаке мені горе, як бачите! — сказала Настя, обертаючись до мене. — Раз тієї зими він як повіз якогось папа до сахарні, то не було його два дні й дві ночі. А саме перед тим вночі в нас у Білій Церкві злодії обікрали і вбили одну стару панію, котра жила сама собі з куховаркою в

опрічному домі. Пані була багата. Про те усі знали, що в неї в скрині сила грошей.

— Оце ж розбишаки й тебе вилущать! — обізвавсь Василь.

— Саме перед тим Василь виїхав в дорогу, став під хуру. Нема його та й нема! Що вже я перемучилась, перепечалилась та перепудилась! І вродилась, й хрестилась, — то ще не зазнала такої муки, як тоді. Дві ночі поспіль мене од страху неначе трясця трясла. Лежу я на ліжку з малими дітьми, а мене й сон не бере. Все поглядаю на вікна, чи не добувається часом хто до хати. Усе підводжу з подушки голову та й прислухаюсь: а надворі завірюха, метелиця крутить та хуртовина. Чую я, щось стукотить та скрипить: певно вітер хилитає вір'я та ворота; а мені все здається й уявляється уявки, що то злодії вже виколупують вікна або торгають дверима. Господи! скільки я набралась тоді страху. Дві ночі не спала, а ніби продрімала, як курка на сідалі.

— Оце ж і тепер, як поїду з паном, то ти й цієї ночі сидітимеш, як курка, та кунятимеш до самого світа. Я це передчуваю. Оджеж якийсь розбишака приплентається вночі, встромить ножа в щілину в дверях, скине защіпку та й всурганиться до тебе.

— Через наші двері розбишака не простромив би ножа, — обізвалась Настя сміливим голосом, але при тих словах оступилась до порога, причинила двері й оглянула, чи добре двері причиняються, чи щільно пристають до одвірків коло клямки та коло защіпки, неначе не йняла віри й дверям і хотіла на свої очі пересвідчитись, чи не вліз би часом ніж у щілину.

— Оджеж через наші двері злодій зроду-звіку не одщепить защіпки, не всуне ножа, бо двері заходять не просто в лутки п'ятою, а в продовбані наскрізь в лутках зашкалубини.

— А може вже двері обшмульгались проти клямки та защіпки? — сказала Настя й заглянула в щілину, потім одхилила двері й знов оглянула, ще й пальцями полапала гострий рубець коло дверей проти защіпки, чи не стерся він часом.

— Чорта з два простромить ножа! А зась йому! — сказала Настя й засміялась, зовсім пересвідчившись в безпешності.

— Але мої коні добре полуднують, вже незабаром спорожнять шаньки, а хазяїн сидить голодний та теревені справляв, та свою перелякану жінку лякає, — сказав Свікліцький, — побіжи лиш, Насте, на город та розгуби там трохи свої страхи, щоб їх на ніч менше зосталось, нарви мені або місячної редьки, або цибулі, або дай мені на полудень оселедця.

Настя побігла на город. Я почав розпитувать Свікліцького, як його батько втратив поле й грунт і з якої причини поле й грунт опинились в графських руках.

— Скажіть мені по правді, як воно так трапилося? — питав я.

— Колись мій батько мав коло Білої Церкви може з шістдесят десятин поля, а може й більше. Це була наша давня держава, наша батьківщина й дідизна, бо ми з давніх-давен були дворяни, коли ще тут і графа Браніцького не було. Таких дворян, як мій батько, тут у Білій Церкві колись було чимало. Усі вони були дрібні поміщики, чи як тут у нас кажуть, дідичі: хто мав десятин двадцять поля, хто сорок або п'ятдесят отут кругом Білої Церкви. А в містечку усі вони мали справіку свої грунти та левади. І цей огород з левадою, де оце стоїть моя хата, колись це усе було наше, була наша держава. Всі ті дворяни були православної віри, не поляки, обладували землі, аж поки не з'явився тут польний гетьман Ксаверій Браніцький. Бо ще як була Польща, то тут все були польські піддані, і польський король подарував гетьманові Ксаверієві Браніцькому

оцю усю Білоцерківщину й Богуславщину аж до Вільшани та Шполи — сливе цілий повіт сіл та містечок.

— Це було справді так: вже тому буде з сотня років, як це діялось. Останній польський король Станіслав Август Понятовський і справді подарував гетьманові Ксаверієві Браніцькому велику силу сіл, містечок, землі з лісами оттут на Україні за те, що він побив повстання проти Польщі, що звалось "гайдамаччиною", або "Уманською різаниною", і вигубив в 1768 році велику силу повстанців гайдамак. Цьому усьому правда, — сказав я.

— Чув я й про гайдамаччину, чув і про Уманську різанину. Ще й тепер про це ходить чутка між людьми. А кажуть, що тоді, ще як тут панувала Польща, великі польські пани хапали землі, де тільки запірвали, однімали силою поля й огороди од людей, і позиватись з ними не можна було, бо сила була в їх руках. Як приїхав сюди Браніцький та тутечки осівся, то усі наші дрібні дідичі ще довго обладували землі. Але потім, порадившись з своєю жінкою Олександрою, Браніцький послав до усіх православних дідичів свого якогось "рондзу" (управителя), щоб він позабирав у їх давні документи й грамоти на їх землі, левади та грунти, неначебто задля того, що Браніцький хоче переглядіть ті документи та перевірити. Дідичі й пойняли віри. Графиня та й граф Браніцький перегодя покликали їх до себе. В грубі горів огонь. Він укинув у вогонь усі ті документи та й сказав їм: польський король записав мені усі дочиста землі в Білоцерківщині, чиї вони не були б: чи мужицькі, чи дідицькі, чи жидівські. Ви не маєте права обладувать давніми своїми державами. Я попалив ваші документи на землі. Ви тепер не маєте ні полів, ні левад, ні навіть грунтів. Поля й грунти тут тепер суспіль мої, а ви йдіть собі, куди хочете, про мене живіть собі на грунтах, як і жили досі, але ви од цього часу платитимете щороку мені чинш за свої городи та грунти, де стоять ваші хати, як платять мені чинш жиди та міщани за місця та городи, де стоять їх хати. За поля я й чиншу не візьму.

Поклонились дідичі графові за таку високу ласку та й вийшли з палацу, неначе громом прибиті. Йшли до графа дідичами, а вийшли од його старцями: хоч бери торби та йди на жебри.

Свікліцькнй засміявся дрібним щиросердим сміхом. Білі рівні зуби блиснули з-під вусів, в веселих очах не було знать і сліду журби. Він, очевидячки, був не тільки нетужливий, але й нежурливий на вдачу. Та й річ була давня: Свікліцький, знать, ще змалку оговтався з цим батьківським лихом.

Ця сумна подія діялася уже в перших роках царювання Олександра І, в той час, як на Правобережній Україні, забраній недавно од Польщі, ще панували польські магнати й мали великі права, не вчеплені правленством Олександра І, котре таки добре сприяло місцевим польським великим панам, загалом сказавши, католикам. Польський магнат Чарторийський був тоді міністром, Фаддей Чацький правував школами в Київщині, на Волині й Подільщині, а Потоцький правував школами в Харківщині. Вони тоді мали велику силу й власть і тоді завели на Волині в Крем'янці польський ліцей, а в Вільні польський університет. Які ще були православні українські дідичі й дрібні панки, в той час поприймали католицьку віру й спольщились. З цієї причини й наші білоцерківські дрібні дідичі не спромоглись і не насмілились розпочати позов з польним польським гетьманом графом Ксаверієм Браніцьким, хоч його жінка, небога відомого Потьомкіна графиня Олександра, була православної віри й веліла збудувать великий чудовий собор в Білій Церкві та надарувала його дорогими, істинно царськими приносинами, золотим та срібним церковним посудом та ризами. Вона мусила не вмикуваться в господарські справи графа, в маєтності котрого було навкруги велике черезполосся в полях, котре він взяв та й дуже просто скасував, не вважаючи на те, що страшенно скривдив українських дрібніших дідичів, справічних на Київщині. Він запанщанив багацько й міщан та вольних українських козаків, з котрих в Білій Церкві могло б виникнуть українське купецтво й крамарство. Син його взяв навіть на панщину сина одного священика, котрий жив у батька без служби, бо певно ще не напитав собі служби. Для торгівлі й крамарування він

накликав з Польщі євреїв й збудував на плацу здоровецький "гостинний ряд" з двором усередині й рядками крамниць з знадвірних боків і всередині на подвір'ї.

Але мені було не до смішків. Свікліцький несподівано неначе кинув живий ясний промінь сонця в давню давнину й ніби освітлив передо мною темні закутки давньої історії України, Польщі, усю історичну неправду. В одну мить і світлиця з вікнами та образами, і сам веселий Свікліцький з веселими смішками неначе зникли, неначе пірнули в темну безодню. А я неначе бачу усі давні картини здирства та варварства: ніби бачу на свої очі, як великі польські магнати й наші сполячені українські магнати-перевертні загарбують чужі землі та грунти дрібних українських дідичів та козаків, силоміць однімають грунти, ліси, сіножаті, левади, а їх пускають по світі трохи не в жебраки й запанщанюють наш народ, обертають народ на робочу худобу; бачу, як магнати вчиняють розбишацькі наїзди на сусід, таки дідичів-панів, од їх менших, як руйнують їх доми й оселі, розганяють та б'ють челядь, грабують усе добро, а землі забирають собі. От мені увиджується, як чигиринський староста Чаплінський грабує й руйнує хутір Богдана Хмельницького Суботів, забиває різками на смерть його сина на майдані…

Я ніби почув давній плач та лемент, побачив ті давні сльози, що колись лилися по тих темних закутках. А скільки пролито колись таких сліз, як пролили ці обезталанені білоцерківські дрібні дідичі! Я ніби побачив на свої очі ту усю історичну неправду, ті виразки, гноянки та болячки минувших часів, і важкі почування налягли на серце. Ця історична кривда навела на мене важку задуму.

Підводжу я голову. Липнув очима, і знов бачу перед собою Свікліцького, бачу світличку з чистими білими стінами й образами, з цицовими ясно-рожевими завісами коло вікон. В хатині тихо, тихо, як в усі. Тільки мухи дзижчать і б'ються в шибки. Свікліцький дивиться на мене своїми карими очима, дивиться допитливо, неначе питає в мене, де літали мої думки, мої гадки. Він неначе заметився од мене смутком та задумою, сам став поважніший і перестав жартувать та сміятись.

— Що ж тоді вчинили ваші дідичі? Що тоді діяв ваш батько? Невже таки так і випустили з рук своє добро? — спитав я.

— І дідичі нічого не вдіяли і батько нічого не вдіяв. Я тоді був малий, ще менший од цього мого хлопчини, але добре пам'ятаю той час, як батько вернувся з двору графа додому. Мати стояла коло хати і певно виглядала батька, щоб швидше довідатись, навіщо то брали в двір документи. Батько увійшов у ворота на виду блідий, аж білий, як крейда, а в очах в його нависли сльози.

— Отепер ми пропащі навіки! — промовив він до матері. — Граф попалив наші документи на поля й на левади та на грунти й одняв од нас усю нашу дідизну, усі наші держави. Тепер і цей город, і цей садок, і ця левада, і усе поле вже не наші, а панські. Нашого тут тільки й зосталось, що оці хати та комора, та клуня й повітки. За свої ж таки грунти й левади ми будемо платить графові чинш, як платять євреї, міщани та ті поляки шляхтичі, що поставили собі хати на графській землі в містечку. А полів не дадуть нам і за чинш.

Мати зняла руки до бога й заголосила. Батько вже й не плакав, тільки ходив, мов неприкаяний, і ламав собі руки, аж пальці лущали.

— То це вже тепер і город не наш, і садок не наш? — спитала мати.

— Наш тепер і город, наша й левада, але не наше поле. Поля не дадуть нам і за чинш, — обізвався батько таким чудним голосим, неначе він говорив десь за стіною або під землею, неначе його живцем поховали в ямі.

— Побила нас лиха година та нещаслива! Ой боже наш милостивий та милосердний! Завіщо ж нас так страшно скривдили? — заголосила мати й опустилась на призьбу, вхопилась долонями за вид і так заплакала, так заголосила, як голосять по мертвому. Увесь вид її став мокрий од сліз, неначе вона тужила над материною домовиною.

Позбігалися близькі сусіди міщани та міщанки, стали гуртом коло хати й тільки мовчки дивились, як мати побивалась на призьбі. Молодиці й собі почали плакати, неначе в хаті лежав на лаві мрець, а вони посходились на похорон. Наймичка подала на стіл обід, але ні мати, ні батько й за стіл не сіли й ложки в страву не вмочили. Не сів і я за стіл. Мені й їсти перехотілось через ті сльози та голосіння. В батька й у матері цілий день і ріски не було в роті. Батько тільки усе хапав кухоль з кринишною водою та пив воду. Сусіди не одходили од його цілий день, чи сидів він у хаті, чи ходив по садку, декотрі й днювали й ночували в нас: боялись, щоб він часом сам собі не заподіяв смерті. Якась туга, неначе якась страшна пошесть обняла усю нашу оселю, та чи то одну нашу?

— Батько мій був ще не старий, був здоровий та плечистий, поставний на вроду. Але од того часу його неначе якийсь отрутник напоїв якоюсь отрутою. Через рік він вже занидів і посивів. Чорний волос припав порохом та сріблом.

Як Свікліцький розказував, його діти стояли коло порога й понурили голови, слухаючи ту розмову. Не маючи ясного втямку, про що оповідав батько, очевидячки вони обоє постерегали, що і над батьком, і над ними скоїлось щось страшне, якась лиха подія. Дівчинка, нечутливіша од хлопця, дивилась сумними очима на діл, устромивши палець в розтулений роток.

— Чом же батько не позивався з графом? Чом не просили графа? Чом не позивались інші? — спитався я.

— Чом не позивались? — Тим не позивались, що в руках документів не стало. Нічого не вдієш з силою. За це усі добре знали.

— То там між тими дідичами був і Сошенко? — спитав я.

— Був і Сошенко. Але він з досади виїхав до Богуслава та потім якось вийшов в люде й став великим майстром маляром, чи що, — сказав Свікліцький.

— Вийшов і справді майстром маляром. Був за вчителя малюнків у Києві в гімназії, такого, який і в вас єсть отут в гімназії в Білій Церкві. Отож він, як сам вчився в Петербурзі, то й повів за собою туди й вивів в люде й Тараса Шевченка, що то є його книжка "Кобзар". Сошенко залучив Тараса до малярської школи й напутив його на добру путь. Чи доводилось пак вам читати Шевченкового "Кобзаря"?

— Ні, я не читав, я тільки чув про Шевченка, бо люде розказують про його й у нас. Був між тими дідичами й Сошенко; було їх чимало. Усі ми перевелись ні на що, усі зубожіли. Мій батько зараз таки спродався: спродав воли, вози, плуги, спродав клуню, бо це усе стало йому непотрібне. Мій старший брат вже тоді вчився в школі в Василькові, та й вийшов потім в "чиновники". А мене вже й не давали до школи в Васильків, бо й учити, й возить мене до Василькова не було за що. Я ходив вчитись в тутешню школу до дяка, бо тоді в Білій Церкві й не було іншої школи, так я вже й не вийшов в люде.

— Чом же батько й інші дідичі не просили графині Олександри? Адже ж вона була православної віри й поставила собор, й дала великі дари в собор, — спитав я в Свікліцького.

— Не насмілились вступить до неї, та їх і до графа не пустили б.

Ксаверій Браніцький поставив маленький костел, а Олександра Браніцька поставила великий мурований собор і за життя одписала гроші на другу муровану церкву, ще й дала в собор і в заросянську церкву щедрі, по правді царські жертви. В собор пожертвувала великий срібний хрест на престол, важку, здорову євангелію, обковану сріблом, дорогі парчеві ризи й стихар з надзвичайно дорогої парчі, срібну кропильницю й золоту чашу. Чаша пишної роботи, заввишки на

піваршина. Держално чаші — це пучок золотих колосків пшениці, а зверху колоски обгортають здоровий вершок чаші. Срібна кропильниця важить більше пуда й така важка, що її не беруть в великих процесіях, бо в диякона болять од ваги руки. Окрім того, Олександра Браніцька одписала в духовниці капітал на селянські банки для селян і одписала гроші на сільські школи. Капітал на селянські банки наріс тепер на двісті тисяч рублів, а на його аж тепер завели для крестян один банк в Білій Церкві, а другий в Ставищах. Записані на сільські школи гроші тепер повернуті на церковно-парафіяльні сільські школи. Браніцька померла 1837 року й похована в соборі. Олександра Браніцька мала думку про народні школи й про банки для селян саме тоді, як панщина була найважча для народа.

Тим часом Свікліцька повернулась з огорода й принесла тарілку перемитої місячної редьки та кілька цибуль з зеленим бадиллям. Поставивши тарілку на стіл, вона шатнулась по хаті, знайшла на вікні сільничку, неначе кинула її на стіл, метнулась до мисника, вхопила тарілку й побігла до пекарні. Незабаром вона знов впурхнула в двері й поставила на стіл тарілку з оселедцем, вхопила на миснику виделку, ніж та окраєць хліба й це усе неначе шпурнула на стіл. Настя бігала та вешталась по світлиці швидко, жваво, неначе хапалась або неначе зумисне показувала мені свої пишно повишивані рукави, намиста та дукачі. Спішна та жвава, уся ніби помальована од голови до червоних сап'янців, вона ніби шугала по світлиці, мов райська птиця. Вона була ще дуже молода, а Василеві вже було більше ніж сорок год. Свікліцький похапцем укладав у копи полудень, аж редька хрущала в його міцних зубах на всю хату, і в його аж за вухами лящало. По світлиці пішов сиросний риб'ячий важкий дух, і повітря старого домка почало одгонити цибулею.

Я почав розпитувать Настю про її життя. Настя, впоравшися з полуднем, знов десь запірвала жменю насіння, неначе воно сипалось з неї десь з рукава. Вона присіла на кінчику стільця, розказувала, потім знов схоплювалась в місця, кидалась до судника, щось там поправляла,

розставляла рядком тарілочки й знов сідала. Жвава, в'юнка, вона, здається, не могла всидіти на одному місці ані на хвилину.

— Чим же ви живете? Чим ви заробляєте на прожиття? — спитав я в Насті.

— А чим же я живу? живу перекупством, як живуть наші міщанки перекупки. Влітку закуповую на баштанах кавуни, дині та огірки та й перепродую в місті; перепродую яблука, груші, сливи та й усякі овочі та огородину: буряки, картоплю. А прийде зима, тоді перепродую сало, рибу, яйця, пшоно. Часом стаю й за перепічайку та бублейницю: печу та продаю паляниці та бублики. Оттак товчусь сливе цілісінький рік, то тим, то сим заробляю; сказано, треба чимсь жити й дітей годувати. Поки діти були малі, то треба було приставлять до їх няньку, бо не кидати ж їх дома самих. Чоловік в дорозі або в наймах, а я на базарі; хата наша стоїть ніби пусткою, все пустує, як перемерли мої старші діти. Було йду на базар з своїм крамом, засуну засувом двері, перехрещу хату та й кидаю на одчай божий. Оттаке наше життя. Сиджу було на місті, а думки мої усе коло хати та коло города. Я там, а думки мої тут кругом хати, кругом дітей літають, як ластівки.

Василь пополуднував, устав од стола, перехрестився перед образами й промовив:

— От тепер і коні пополуднали, і я пополуднав. Час і в дорогу.

Ми вийшли з хати. Свікліцький поздіймав з конячих морд порожні шаньки й позагнуздував коні. Я пішов оглядать грунт та садок. Старий садок розрісся за хатою на вольній волі. Понад ровами купами кругом старих вишень розрослися вишники, неначе зелені гнізда поспинались на тини й висіли понад ровами. Старі яблуні та груші товпились купами в безладді по зеленій траві. А за садком грунт спадав з пригорка наниз і розстелявся зеленою левадою до Росі. Левада наче пірнала в зелені верби та сади, що розкинулись по широкій розложистій долині понад

Россю. Уся долина, скільки можна було засягти оком, була ніби закидана садками й то високими, то низько постинатими вербами з зеленими гніздами молодих паростків. За Россю на горбах сизів старий ліс, а вгору понад Россю розстелявся графський парк, здоровий, як ліс. Скрізь зелень буйна, кучерява! Тільки де-не-де з того кучерявого зеленого моря витикались високо вгору тонкі тополі, неначе ставники з зеленого воску, неначе тоненькі турецькі зелені мінарети. А десь далеко-далеко над Россю, на панських оселях стриміли густі купи старих тополь і, неначе гострі високі башти готицьких соборів, виганялись високо-превисоко вгору до неба, прикриті сизою імлою. Понад берегами Росі в лісах піднімались рядками верхи старих осокорів, вдвоє вищих од лісу. Ті осокорі потонули в прозорому тумані, і здавалось, ніби сизі хмари полягли на ліси й лежали непорушне на вершечках старого лісу. Подекуди з того кучерявого моря виглядали й виринали червоні та зелені покрівлі міщанських та панських домів, неначе ті доми потопали в зелених хвилях. З парку повівав вітрець, заливав важким духом од цвіту акацій усю розложисту долину. Од цього приємного й важкого духу в гарячому повітрі в мене аж голова морочилась, аж дух забивало.

— Яка тут краса, яка пишнота на левадах! — промовив я до Свікліцького, але він, очевидячки, був не дуже почутливий до тієї краси левад та садків, бо тільки липнув до мене байдужними очима.

— І цей грунт, і ця така чудова левада тепер і ваша, і… не ваша! — промовив я до Василя. — І цю усю красу ви втратили, хоч і не на віки вічні!

— Хоч і не хотів, а втратив, бо то сила, а проти сили нічого не вдієш, — обізвався Василь вже поважно, не жартуючи. — Воно то й ніби моє — і не моє. І не моїх дітей, бо я за це все мушу платити чинш і не маю права нікому спродать.

Я спочував до обезталаненого чоловіка щирим серцем. І мені стало шкода втрати такого пишного поетичного закуточка. В мене прокинулись сумні почування, сумні думки од втрати нашої середньої

культурної верстви на Правобічній Україні та на Білій Русі, тієї осередини суспільства, тієї верстви, котра найбільше постачає розвитих наукою людей, бо вона утворювала б саму культуру, служила б для неї й розносила просвітність по темних закутках. Я почував, що ті усі наші ходачкові та сірачкові шляхтичі, що колись були й не ходачкові, а сиділи на своїх клаптичках землі, як і той давній дідич Свікліцький, — що усі вони теперечки живцем поховані люде на Україні, поховані великими панами. А скільки б з їх вийшло б просвітніх діячів для України, робітників культурного розвитку, певних сівачів його по усіх закутках на Україні, що користувались би місцевими добутками української культури, тоді як магнат та великі пани вміють тільки дбать про свої достатки, про свої догоди та розкоші життя й знають тільки культуру… розкоші та блиску великопанського світового життя, та й годі!

— Коли ж тебе ждати додому? — спитала Настя свого чоловіка.

— Сподівайся мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості, — одказав з козел Свікліцький словами народної пісні. — Оце як гайдну з паном, то тільки ти мене й бачила. Он дивись! вже й рудий Берко йде з ломом та сокирою.

— Та я їду недалечке. Не слухайте його, бо він вам наговорить — "на вербі — груші, а на осиці — кислиці". До Трушок тільки чотирнадцять верстов, — промовив я до Насті, сідаючи в фаетон.

— І дурить же мене, як малу дитину! — гукнула Настя нам навздогінці, зачиняючи за нами ворота.

Настя стала за ворітьми й лузала насіння, спершись ліктем на ворота. З близьких дворів в одну мить поназбігались до неї сусіди міщанки, певно, щоб розпитать, куди поїхав Василь і кого він повіз. Малі діти визирали на вулицю крізь ворота, слідкуючи за фаетоном оченятами.

— Оддайте ви свого хлопця в гімназію. У вас же в містечку є гімназія. Може б з його вийшли люде, — сказав я.

— Оддав би і в гімназію, та в гімназії велика оплать за хлопця, така, що я не спроможусь оплатить при своїх засобах, — промовив Свікліцький. — Доведеться й йому бідувати, як і мені, а не панувать; доведеться вчити його на столяра або на стельмаха, щоб і йому не довелось поневіряться в наймах. Мій батько був дідич, то й нехтував ремество. Шкода, що батько не оддав мене в науку до столяра.

— Як же це ви так зубожіли, коли ваш батько був не вбогий чоловік? — спитав я в Василя.

— Зубожіти не велика труднація, а забагатіть так оце труднація. Мене мабуть побила лиха година од того часу, як граф напустив злиднів у наш двір. Як помер батько, в мене було грошей більше як триста карбованців. Я купив пару добрих коней, справив панську бричку, возив панів по всій околиці з Фастова та з Білої Церкви тоді, як ще не було залізних дорог, держав і простіші коні й ставав під хуру з вагою. Але раз якось повіз я одного пана з Фастова далеченько, за верстов шістдесят. Вертаюсь назад, аж у Білій Церкві усе жидівське місто згоріло: погоріли трохи не усі жидівські хати та крамниці, їду я через те пожежище, а в мене й у душі похололо. Мабуть погоріли й мої хати, бо обидві стоять просто на улиці, недалечко од міста, думаю я, та вже й коней не поганяю. Руки з віжками й батогом так і опали на коліна, неначе мертві; самі коні якось потрапили довезти мене до моєї оселі. Дивлюся я, мого батьківського дому, що стояв над самою вулицею, нема. Тільки головешки куряться. Дім стояв під вітром та під іскрами й згорів дочиста. Небагацько дечого з дому й вихопили, бо пожежа трапилась пізно, вже в обляги. Друга оця хата, що досталась мені од моєї баби, стояла далі в садку, то якось, бог хранив, і не згоріла. Перебрався я в ту хату, оцю, що ви в їй були, випровадивши з неї одного панка пожильця, та й живу там і до цього часу. А тут на тобі другу біду, ніби до мене в двір унадились злидні: через рік, якось влітку, повів я до Росі напувати коні. Завів я їх у воду. Один кінь ліг у воді, побрьохався та й устав. Потім ліг і другий,

почав перекидаться та якось набрав води в вуха. Як тільки вода залила вуха, кінь ніби сказився. Я тягну його до себе, до берега, а він вирвався, сліпцем кинувся в Рось на глибиню, потрапив на ковбаню та й сів на дно. Другий кінь чогось заслаб, почав миршавіть, і я мусив продати його за безцінь водовозові. Так і пропали мої коні ні за що, ні про що. Од того часу я втратив заробітки, не спромігся купити другі добрі коні та й зубожів і мусив оце найнятись за дванадцять карбованців на місяць на своїх харчах у одного старого тутешнього пана, що колись держав одно село в графа в посесії та забагатів і тепер живе на бруку в своєму домкові в містечку. Вдень я на службі, а ночувати йду додому. Теперечки довелось мені служити за наймита в такого пана, що колись був достоту такий убогий шляхтич, як тепер я. А він забагатів з графської ласки та з ласки графського управителя, цебто рондзи, тепер живе та хліб жує без роботи, бо він католик. А я мушу служити у його за погонича, хоч ми колись були дідичі й державці.

— Це мені дивно. Як же воно так трапилось? — питав я, здивований.

— А так трапилось, як воно тепер тутечки скрізь по цих панських польських маєтностях у нас буває. Ще люде пам'ятають, як оцей самий пан, в котрого я служу за наймита, колись возив у свого батька мливо до млина, сидів зверху на мішках, пас батькові коні в діброві. А тепер він пан на всю губу, хоч нігде в школах не вчився й ледве вмів читати та писать. Його батько був простий убогий шляхтич, а дехто каже, що він навіть був сірий білоцерківський мужик. Але як тільки ксьондзи затягли його до костьолу та він став перевертнем і почав запобігать ласки в панів, то пани зараз посадили його за лісничого в діброві, а як підріс його син, то й сина настановили за пригінчого коло робітників на буряках, а потім і старого, і його сина взяли за ікономів на графські ферми. Од того часу він так і пішов угору й забагатів, бо ті ікономи обкрадають панів, скільки влізе в капшук та в кишені. А потім ото вже, як назбирав чимало грошей, знайшов собі спільників, таких самих, як і він, і з ними в спілці взяв одно село в графа в посесію. Спілка їх розпалась. Спільники прогайнували свої гроші й одстали, а він вдержав посесію сам та й забагатів. Тепер він вже старий, вже не держить посесії; поставив собі дім на графській землі в

містечку, платить за грунт чинш і живе собі та хліб жує без роботи. Таких тут у вас набереться улиць зо дві або й зо три. Оці здатні й дітей вчити в гімназії. А нам далеко тепер до гімназій, як куцому до зайця.

— Чом же ви не напитували собі місця тут таки в канцеляріях у пана? їх же тут багацько. Або чом ви не стали хоч будлі-де за пригонича або за ікономa в якогось посесора?

— І шукав, і питав, та мені місця пани не дали, бо я не католик і не поляк. Тут в канцеляріях, на фермах, в посесіях, в питлях, скрізь усі місця обсаджені або поляками, або євреями, або й нашими людьми, тільки католиками, хоч вони по-польській і говорити незугарні. Наших нігде не приймають на службу, хіба вже буде недостача в своїх, тоді тільки заткнуть порожню дірку або українцем, або руським, або німцем. Од нас тут одбили цей хліб в великих польських панів. Та я їх не люблю й не йму їм віри ні в чому. А батько мій після отого горя став недовірливий і панам не йняв віри; і я не йму їм віри. Я і їм, і усім не йму віри, навіть своїй жінці, хоч добре знаю, що вона ніколи ні в чому мене не дурить. Але як прийде з торгу та лічить гроші, то усе чогось не йму їй віри, бо я нікому не йму віри. Аж мені самому це чудно! — і щиросердий Василь зареготався дрібним веселим сміхом.

Знов сумні думи та почування заворушились в моїй душі. Я щирим серцем спочував цьому безталанному чоловікові. Сумні думи збавили мені радісні хвилі одвідин рідного краю, котрого я давно не бачив, котрим милувався од щирого серця.

Улиця вже була наприкінці. Де кінчалась улиця, зараз починався старий густий парк, перероблений з старого віковічного лісу. Виступили з сизої імли довгі рядки тополь, що тяглися по улиці попід парком наниз до Росі, неначе москалі на муштрі, поставлені в довжезний рядок.

— Отут, паничу, серед парку коло Росі колись була прездорова псярня гетьманова! — промовив Свікліцький і тикнув пужалном на тополі.

— Яка то була псярня! Старий гетьман Ксаверій кохався в ловах, держав двісті ще й п'ятдесят вловчих собак усякових там пород, усякої масті. Он там стояли й казарми для собарні коло самого парку. Було ріжуть для собак щодня вола. Як ріжуть було мужики вола, здорового та круторогого, то трохи було не плачуть. Щодня з м'яса німці варили юшку для собак. Наймити псарі наливали юшку в мармуряні корита, а німці тільки походжали та стерегли собак коло корит, а після того собачого обіда обтирали хусточками їм морди та носи, щоб пси не лизались та не загризались. Стріляти вовки, лисиці та зайці тоді, та й потім, було усім заборонено. Та й розплодилась же тоді сила вовків! Скільки вони покалічили та порозривали худоби в людей! Хапали свині, лошата та телята, навіть смерком, навіть на вулицях по селах. Теперечки од тієї псярні й сліду не зосталось, бо й великі магнати трохи порозумнішали. А яка була стадниця в старого гетьмана! Які коні там були позаводили! Я тепер і не бачу на стадниці таких коней, які там були передніше. А які тоді були в графів карети! Які були виїзди на влови! Було виїжджає син старого гетьмана Браніцького на влови, мов той король, а з ним їде сила панів та вловчих з собаками, що й полічить усіх не можна було. Як було в'їдуть у ліс, у гущавину, то ліс неначе аж гуде, аж стогне. Труби десь раз у раз ревуть, собаки гавкають, аж вищать, аж скиглять. Рушниці раз у раз тільки гур! гур! трісь! лясь! неначе завирюха ламає старе гілля дубів. Оці діброви понад Россю неначе ревли, мов живі, а по той бік росі на горбах ті реви труб, ті бахкання рушниць та гавкання псів лунали, неначе котилися луною по горбах. В містечку було чуть той гук стріляння та труб, неначе там десь у діброві скоїлась страшна баталія з нападом якихсь ворогів. А слідом за тим вловчим поїздом виїздить другий поїзд. Служники та кухарі вивозять усякові наїдки та вина, та пляшки з горілкою. Ідуть з посудом та поскладеними на возах наметами для бенкетів. А за ними тарабаняться на возах музики. Везуть столи, стільці. Казав небіжчик батько, що як було виїжджає той натовп, то здається, ніби цілий графів палац перевозять на інше житло в діброву, тільки бракує бебехів та перин для ночівки… На гальовині попід дубами безліч слуг, аж кишить, мов комашня в комашнику, як його хтось розгорне та зрунтує купу. Служники напинають попід дубами намети, ніби десь в поході на войні. Кухарі розкладають здоровецьке багаття з труску та

хворосту, щоб розігрівать навезені наїдки. Рядками ставлять столи й стільці й усякі дзиґлики навкруги столів. Надвечір, як уже сонце стане на вечірньому прузі, пани вертаються з рушницями на плечах, усі повбирані в зелене куце убрання. Музики грають. Череда псів вискакує з лісу на гальовину й бреше на музик, вищить на радощах. Стрільці зносять і зволікують купи застрелених кіз, серн, лисиць, вовків. Застрелені серни, лисиці, зайці та вовки складають на подовжасті ноші й обкладають й обтикають зеленим листом та гіллям.

Аж тоді пани було сідають за столи на бенкет. Служники вештаються, козачки-хлопці в червоних штанях бігають, мов несамовиті, коло возів та багаття, ставлять посуд, пляшки й чарки по столах; служники подають усякові потрави. Музики грають безперестанку. Пани балакають, регочуться, аж луна йде по лісі. Для собарні з різниць було привозять цілого зарізаного вола й розкидають яловичину по траві. Псарі ріжуть м'ясо на шматки й годують захлявших од біганини псів; кидають їм пообтинані заячі ніжки. Голодні, перепавші од ганяння по діброві пси аж вищать. Пани п'ють вина, п'ють за здоров'я ясновельможного старого гетьмана й кричать — віват! віват! — аж полохають пташок у діброві.

Небіжчик Чалий, котрий був директором Білоцерківської гімназії, видав біографію художника Сошенка, од батька котрого графиня Олександра Браніцька одняла землю, а граф попалив документи. Він згадує і про ті псарні. Та й мені казав небіжчик, що часто забирали усе молоко по хатах для цуценят.

А ввечері усей поїзд рушає до міста до палацу, неначе довжезна валка чумаків їде з Криму в степу. Попереду йдуть музики й вигравають. За ними панщанні служники й лісовики козаки несуть рядком ноші на плечах, заквітчані зеленим гіллям, з кізками, зайцями та вовками, неначе несуть ті ноші на якесь кладовище, як-от часом несуть мари з небіжчиками в великий помір. А за цією перезвою ідуть карети з панами одна за другою повагом, помаленьку до самого палацу, а позад їх сунуться вози з усякою вантагою, з посудом та столами, а псарі ведуть на шворках та реміняках псярню.

Як ця перезва було доїжджає до брами в двір, то пани дають знать і трублять в ріжки та труби, а декотрі стріляють з рушниць. Коні харапудяться, стають гопки. Пани регочуться. Браму одчиняють, і ввесь поїзд поглинає брама й двір. З палацу неначе висипаються панії й панни, наймички й козачки. Ноші з дичиною кладуть кругом ганка. Лакеї й кухарі збігаються. Цікаві панни обстають ноші й оглядають лисиці та зайчики. В великому дворі була збірня така, ніби там став якийсь ярмарок у будлі-якому містечку, в Рокитні, або в Шамраївці, або в Фастові. Галас, шум, крики, регіт! Двір неначе галасує од радощів, наче навезли добутку після того, як розбили вороже військо й заграбували й опанували всі незліченні скарби.

Усей натовп запрошують не в палац стародавній та невеликий, а в той павільйон на два етажі, що стоїть проти палацу аж у парку, в ту залу на два етажі з двома рядками вікон — унизу й угорі. Там вже порається ціла юрба лакеїв, котрі розносять чай на здоровецьких срібних підносах і розставляють стакани на двох рядках мраморних столиків, що стоять по обидва боки зали попід стінами. А там вже грають музики до танців. Жінки й дочки приїжджих гостей і собі йдуть у той просторний і високий, наче церква, павільйон, зумисне збудований для літніх балів і танців. Паничі розпочинають танці і, не зважаючи на те, що ввесь день ганяли пішки по діброві, гацають цілу коротку ніч та вже, як свіне надворі, роз'їжджаються додому вже тоді, як люде прокидаються й устають, щоб йти на панщину в поле.

— Чи пак і теперечки ставляють козаки в лісах ятки на стовпах з покрівлею й накладають в ятках копиці сіна для серн на годівлю на зиму? — питаю я в свого візника.

— Атож! Ставляють, але кіз чогось небагацько в лісах, їх певно їдять вовки. Бо в лісах козаки забороняють стрілять вовки. І їх розплодилось сила! Як тільки смеркне, то де тільки ходить товаряка коло лісу, зараз з чагарника десь візьметься вовк та й душить худобу. Оце недавно ми не загнали телиці в двір, а вовк вискочив з ліска та й обгриз бік. Теличку не

одрятували од смерті, — пропала. Те ж саме роблять вовки з графськими сернами й зайцями, котрі йдуть на годівлю… вовкам.

— Чом же ви й ті, що од їх графи пооднімали поле, не завели крамниць, не пішли в крамарі? — питав я в Василя.

— Не завів, бо не було за що. Та й граф Ксаверій зараз накликав із Варшави євреїв купців і поставив отой мурований "гостинний ряд" з крамницями навкруги в йому, отой, що й тепер стоїть серед пляца на містечку. А вони зараз понавозили з Варшави усякого краму та й осілись у нас і по цей день. А тепер за ними й не потовпишся.

"Вас поховав старий гетьман Ксаверій живцем, без спобоління, без жалю, а натомісць позаводив псярні та розплоджував вовки та лисиці", — майнула в мене думка. Культура вловчих собак, дорогих коней, культура пишних парків та краківських хомутів… та панщини, — це була одна й єдина культура, яку несли на Україну давні польські магнати. Я пригадав мемуари про ті часи М. Чалого та П. Лебединцева й пересвідчився, що вони були правдиві.

Ми вже їхали широким поштовим трактом. Тут вже починався давній гетьманів парк, перероблений з справічного лісу. По один бік трахту тягся без кінця густий здоровий, як ліс, парк, обсаджений акаціями понад окопом; по другий бік стояв обрідний дубовий та грабовий старий ліс. Широкий трахт став схожий на алею, обставлену високими деревами, наче зеленими стінами. День зранку був ясний, сонячний, жовто-золотий, а як звернуло з півдня, став якийсь білий, наче срібний. Усе небо затяглося ніби прозорою імлою, а крізь неї, неначе через намітку, ледве світилась небесна блакить. Подекуди на небі в білій імлі плавали неясні срібні хмарки, неначе розлите сиве молоко з ледве примітними блискучими обідочками та тонесенькими обвідами. Ті прозорі розмазані хмари стояли непорушно, неначе плавали в тихому мертвоводі. Сонце світило тихим білим світом, неначе серед неба чиясь рука запалила вінок з дротиків магнія. На парк, на ліс, на всю землю лився тихий молочно-білий світ. День ні хмарний, ні сонячний, не золотий, а якийсь ніби

срібний. Небесна блакить подекуди проглядала й визирала, неначе синя атласова підбійка. Усе небо з непорушними, ледве обмежованими хмарами в імлі здавалося наче намальоване, накидане першим ескізом маляра на якомусь велетенському плафоні. Сріблястий світ заливав парк та ліс зверху донизу. Між деревом снувався легесенький туманець. Ліс світився наскрізь, наче засипаний сріблястим пилом. Тіні од дерева були неясні, не різкі, а м'які, розливчасті, неначе потрушені пилом. Зелене бадилля папороті, червона смілка, білі та жовті соняшнички в лісі й на окопах неначе потонули на саме дно в прозорій імлі. Ліс став ніби легший. Усей ліс, уся дорога, усей парк — усе було ніби залите прозорим морем, ніби затонуло на саме дно. Щось було фантастичне, надзвичайне в тому освітленні срібного сонця. Серед білого дня з'явилось трохи навіть фантастичне з'явище, мрійна картина, схожа на ману — міраж. Подекуди в гущавині лісу та парку білі тони та сутінки були інші й переходили в голубуваті ніби од місячного сяєва.

— Еге, тута вже десь лили ливцем тучні дощі? — спитав я в Василя.

— Оце недавно лили ливцем місцями страшні наглі дощі. Подекуди вже повиривало греблі на Раставиці, позносило млини, позатоплювало луки, а млинові колеса порозкидала вода по луках між вербами та вільхами, — обізвався Василь. Картина була пишна, та чомусь вона тепер мене не звеселяла так, як звеселяли колись передніше ці самі місця рідного краю.

Сумні Василеві оповідання навели на мою душу смуток та невеселі думи. І оригінальна, сливе фантастична картина срібного переддощового неба й сонця та залитих сріблястим сяєвом лісів не могла перемогти і вгамувать важкого почування. Срібне небо, срібне сонце, пишний білястий веселий день, білястий ліс, — а на душі в мене смуток та наче якась чорна темрява, а на серці жаль.

Добре опасені коні швидко катали по широкій, трохи піскуватій алеї. Фаетон наче несло на руках. Базар саме рушив з місця й почав роз'їжджатись. Ми доганяли й випереджали кінні й волові вози та усякі

валки хур з вагою, що тягайся шляхом без кінця. Перед моїми очима манячіли й миготіли на возах молодиці, чоловіки, діди, чепурненько убрані, неначе я переглядав на малярській виставі довгий, довгий рядок картин Трутовського, братів Маковських, Бодаревського. От перед моїми очима промайнули інші вози. На возах сидять молодиці, біліють вмощені в соломі та в переїдах нові горшки, макітри та глечики, стримлять нові білі лопати, граблі й заступи. На одному возі біліє двоє нових ситів з чистенькими лиснючими обичайками. А далі поперед нас котиться кінський віз, а на возі сидить баба в намітці на голові й держить у руках нове вікно з уставленими тахлями. Сонце б'є в шибки. Скло страшенно блищить, ніби на шибки впало четверо сонечок, і ті сонечка ріжуть мені очі, штрикають та колють неначе розпеченими в огні шпичками.

— Ой Василю! Бога ради, поганяйте швидше! — гукнув я до погонича, — минаймо оте каторжне вікно. І виніс же дідько бабу на великий трахт з вікном в руках! Повертає та й повертав те вікно на всі боки, мов цяцьку, ніби грається ним, ніби зумисне наводить блиск просто мені на очі. Ця баба певно виїхала на великий трахт, щоб дражнить мої очі своїм вікном. Вже в мене аж сльози котяться по щоках, ніби я плачу за старим бабиним розбитим вікном.

— Та й мене вже взяв жаль за старим бабиним вікном, бо й я плачу, — сказав Василь, сміючись, і махнув на коні батогом.

Коні смикнули й побігли швидше. Вікно ще раз заглянуло мені в самісінькі очі, ще раз різнуло ножем по очах. Майнула баба в намітці, і вікно зникло, і баба зникла, опинилась позаду. А перегодя ми наздоганяємо цілу валку возів. На одному возі лежить на соломі годована сита льоха, простяглась на усю свою свинячу довжину на соломі, неначе гладка купчиха на перині. Свиня виставила проти сонця товсте черево, ніби обтикане рожевими шпичками, і стогне, і трясеться всім салом, ніби її трясця трясе. А на другому возі поросята, прив'язані за ніжки до полудрабків, кувікають, аж скиглять, ніби зав'язли в тину або неначе хтось їх коле ножем. Ця музика грає та грає, посовуючись рядом з нашим фаетоном, і не дає мені думати, заважає мені милуватись

веселими картинами. Приніс дідько ярмарковий свинячий оркестр під самісінькі вуха.

— Ой рятуйте! Ой ґвалт! Поминайте мерщій ці гусла-самограни! — вже кричу я до візника.

Ми поминули ту ярмаркову музику, і я починаю заспокоюваться. Але згодом ми наздоганяємо дві єврейські балагули, ніби напхані й навантажені єврейками й євреями. То були єврейські ярмаркові диліжанси. Євреї, поярмаркувавши, очевидячки ще були в ярмарковій направі, ґерґотали та розказували усі заразом про свою купівлю та продаж та про свої бариші. Клекіт у балагулах був такий, ніби вони не розмовляли, а лаялись, аж кричали.

— Знов приніс дідько під самісінькі вуха ярмаркові цимбали! Бога ради, минайте їх! — гукнув я до Василя.

Василь свиснув батогом. Рвачкі коні аж скочили, аж гопки стали. Цимбали різнули мені в вуха й затихли десь позаду в куряві, ніби в них одразу й заразом порвались усі струни.

Знов стало тихо. Знов пішли мої думи за думами, мрії за мріями тихо, тихо, неначе тиха вода в Росі. Серед чудових картин та виглядів у дорозі пливуть мої думи одна за однією, наче промінь за промінем ллється з сонця на землю безперестану, без спину, пливуть самохіть, не по моїй волі. Я знов задумався, милувався картинами по обидва боки широкого трахту й очей не зводив. От ми внов догнали віз, а на возі сидить молодий чорнобривий чоловік, гейкає на воли й полуднує, держачи в руках скибку хліба та шматок сухої тарані. Він обертається до молодиці й подає їй хліб. Молодиця простягав руку, бере недоїдок і чогось регочеться; білі рівні зуби блискають на сонці; блищать і очі в гарного молодого чоловіка. А ондечки на другому возі стоїть зелена з червоними квітками нова скриня, а коло скрині сидить молоденька гарненька дівчина в доброму намисті, в червоній стрічці на голові. Вона весело

розмовляв з батьком, щось йому розказує. Очі в неї блищать. Вона весела, вона сміється, ніби зачула десь музики. Я вгадую, що батько купив скриню для неї, що її незабаром посадовлять на ту скриню й повезуть з музиками до свекрового двору. І я вже ніби бачу той поїзд і ту веселу перезву. Мені вчуваються співи приданок та свашок. Я ніби бачу бояр з червоними стьожками на шапках, бачу музик позад воза з скрипками та з решетом у руках. Та перезва ніби пересунулась перед моїми очима вкупі з скринею та дівчиною на возі й десь зникла позад фаетона в гарячому та душному повітрі, мов міраж.

От ми наздоганяємо й випереджаємо довгу валку возів з земляним вугіллям, котра повагом йде од вокзалу. Чорні, схожі на крижини, шматки та грудки вугілля лиснять на срібному сонці, ніби потрушені борошном. Коло возів ідуть погоничі, припавші чорним вугілляним пилом, чорні на виду, з чорними руками, з чорними шиями. Проти цієї валки йде друга валка возів з мішками пашні. По один бік шляху в холодку попід акаціями йдуть стежечкою молодиці з новими горшками та мисками в руках, з клунками на плечах. Одна молодиця несе в руках нову лампу з склом і ступає так обережно, неначе вона на Страсть вертається з церкви додому з засвіченою свічкою в руках. Я ловлю швидкими очима ті рядки картин, котрих я вже давно не бачив, навиглядаю, придивляюсь до усього, ловлю, що можна вхопити оком на швидкому льоту. І ці картини звеселяють мене, загладжують мій сум. І важкі враження та сумні почування починають помаленьку зникать у моїй душі, неначе їх кудись зносив тихий вітер. Мені стає веселіше. Але пісня не йде на душу, як було колись давніше, коли я приїздив у рідний край. Щось ніби залягло на серці й неначе мулом замулило світлу течію повного щастя, повної веселості, яку я передніше почував, вертаючись на Україну з далекої далечі.

От ми поминули парк, виїхали на поле. Зазеленіли навкруги буряки на полях, неначе поля хто вкрив зеленим оксамитом. Ми виїхали на високий пригорок. І несподівано передо мною нанизу розгорнулась широка долина річки Кам'янки. Блиснув у долині здоровий широкий ставок край села Фурсів, неначе скло, обсипане срібним світом. Зазеленіли два рядки

старих верб на широкій греблі. Коло греблі зачервонів високий, на три поверхи, мурований питель. Недалечке од питля над шляхом забіліли чотири шинки та жидівські крамнички. Коло шинків завізно, неначе коло млинів. Побазарувавши в містечку, селяни поставали з возами коло шинків, п'ють могоричі, декотрі полуднують, посідавши кружалами коло возів. В селян у руках скрізь блищать пляшки та чарки, миготять іскрами на сонці. Коло возів вештаються чоловіки та молодиці, манячать жиди та жиденята. Над ставком на зеленому березі стоять циганські шатра. Чорні циганки в червоних спідницях та юбках надзвичайно виразно визначуються над водою на зеленій траві. Нижче од спусту між камінням в білому шумі та в бризках купаються циганчата та пастушки, а недалечко од спуста, в холодку над річкою, під старими вербами стоїть та дрімає череда на стіглі, лежать покотом ніби чорні хмари овець, неначе чорніє рілля. Я з пригорка окинув очима усю картину. І ця картина, і ставок, і верби, і люде, і вози, і цигани — усе було залито срібною імлою. Люде ворушились наче в легкому білястому тумані. Уся картина здалеки нагадувала перший неясний ескіз, накиданий маляром на швидку руку. І мені усе здавалось, ніби це усе знаходиться не на долині під ясним сонцем, а десь ніби на морському дні, залите прозорою блідо-блакитною водою.

От копі збігли з спадистого пригорка й вибігли на широку греблю. Коло питля стоять валки возів, навантажених білими мішками з питльованим борошном. На двох ґанках питля на лавках сидять мірошники та євреї, обсипані обметицею, з білими щоками та губами, з білими бровами та бородами, в білих брилях та ніби побілених жупанах. Декотрі мірошники вештаються по греблі. І покрівля на питлі біла, і вікна, і усі карнизи, і обидва ґанки білі, обсипані обметицею, і мішки на возах з борошном білі. І ця уся біляста картина засипана й неначе залита білим срібним світом сонця. І білі мельники, і білі євреї з білими бородами та бровами були облиті білою імлою й манячіли та ворушились перед моїми очима оддалік, неначе вироблені з білого павутиння, ніби серед дня з темних дверей темного питля без сорому виступила на світ божий усяка біляста та попіляста мара.

Василь спинив коні недалечко од мосту над спустом. Йому схотілось пити. Він устав і побіг до криниці, що було видно нижче од спуста під вербами в холодку. Я сидів і задивився на ставок, на білих людей, ніби вироблених з туману, на чорних циганчат, що хлюпались нанизу в воді й лазили по березі між камінням, наче чорні раки десь глибоко на дні, на дрімаючу череду під вербами, на сполоханих гусей. Я задивився, задумався й забув про сумні Василеві оповідання. Мені знов стало весело на душі. Оригінальні картини рідного краю одібрали од мене сумні думи й викишкали їх з моєї душі.

Василь вернувся, і ми швиденько перебігли греблю й покатали битим шляхом між двома окопами. Ставок зник, долина зникла в одну мить, наче хтось показав мені чудову оригінальну картину великого майстра, повеселив мої очі й швидко сховав її, заслонивши завісою. Пішла дорога проста, рівна, як стріла, одноманітна. Думи мої знов заворушились в душі. І знов ніби стояв перед моїми очима Василів батько, мов живий. Я ніби тепер бачив його на свої очі, бачив, як він вернувся з панського двору додому, втративши землю й грунт, вернувся з болячею душею, з обидою й великим горем на серці, як розказував про те своє горе жінці, як жінка зблідла, остовпіла од горя, як поприбігали сусіди. Я ніби бачив, як старий батько ходить по садку й ламає з горя руки, а мати сидить на призьбі й заливається слізьми. Я ніби бачив перед собою й самого Василя, маленького хлопця, засмученого тими слізьми…

І мої думки чогось навратливо й уперто вертались усе назад, до Василевої хати, до його поетичної оселі, до пишної левади та долини з кучерявими вербами та високими тополями… Я знов ніби побачив ту розложисту долину.

А з тієї долини мені все вчувався плач безщасних, безталанних. Я ніби чув на свої вуха, як у тій долині між садками та вербами скрізь голосили обезталанені матері, плакали батьки, неначе там одразу схопилась морова пошесть і понесла смерть по долині. І ті давні смутні картини настирливо, сліпцем налазили на очі, сновигали перед моїми очима, переплутувались з тими мальовничими картинами, котрі тільки що

мигнули передо мною в срібному тумані срібного дня. І знов стало в мене важко на душі, а на серце впав жаль. Настирливі сумні почування не давали мені спокою, неначе злодії викрадали в мене веселість, виганяли радість з моєї душі, неначе люті закатовані вороги накупились мучити мою душу серед розкоші рідного краю, в ясний радісний день мого приїзду на Україну.

Незабаром ми звернули з великого трахту набік, на малий шлях і зараз виїхали на високе взгір'я. Передо мною розгорнулась широка долина річки Раставиці: розгорнулись розкидані в безладді на широкому просторі горби, пригорки, сугорби, розлогі переярки, скільки можна було засягти оком на усі боки. Яка широчінь! Яка далеч! Який широкий небокруг над землею! А яка пишнота, яка розкіш на полях! І пригорки, й переярки, і широкі долини, — усе вкрите житами, пшеницями, просами, буряками. Скрізь зелено, куди не кинь оком. Тільки подекуди смугами біліють гречки, ніби на зелений простір випав полосами свіжий сніг. Які здоровецькі колоски! І яка їх сила! Як їх густо та рясно! Колосок черкається об колосок. Колоски ніби лізуть з розлогих переярків на горби, на взгір'я, суспіль чіпляються одні за другі остюками, неначе піша сарана вкрила землю суспіль, неначе рої бджіл суспіль обсіли поле так, що й землі не знать. В долинах по Раставиці та Росі ніби тонуть в садках та вербах здорові села, ніби потонули в срібній імлі на самісіньке дно. А там далеко, далеко на горбах, на горах за Россю мріють дубові ліси та переліски, мріють білі церкви, панські фольварки та токи в тополях.

Срібна імла заливає усей вигляд од краю до краю. Сонце горить на небі срібним світом. Смуги гречок блищать на сонці, неначе лиснючий атлас, аж в очі ріжуть. Саме марево над полями стало біле, срібне, дрижало білим сяєвом, неначе сипався й дрижав білий порох. Далекі ліси, тополі, токи, білі церкви на горах, облиті білим маревом, ніби розпливались в неомежованих, в неясних лініях та обвідках, ніби й вони ворушились попід ворушливим маревом, як ворушаться під текучою водою в річці на дні водяні рослини, латаття та куширі, приймали фантастичні форми міражу й були більше схожі на міраж, ніж на дійсні ліси, церкви та тополі.

Яка розкіш! Який солодкий запашний польовий дух од житів та гречок! Тихо, тихо, ні найменшого подиху вітру. І небо й земля ніби куняли, затаїлись й очамріли од краси та тиші, сподіваючись чогось страшного в натурі. Я замилувався тією оригінальною картиною, схожою на ману. Знов злинула радість на моє серце веселою ластівкою. От і рідний край, пишний, в срібному сяєві, як міраж.

Але живий свідок великої історичної неправди обернувся й заговорив до мене. Я вловив блиск його очей, почув його голос. Його дзвінкий голос ніби збудив мене. Я ніби прокинувся й опам'ятався… І мені знов стало чогось жаль. В солодкому повітрі ніби стало тхнути гірким духом полиню. У мертвій тиші мені почали вчуватись сумні похоронні пісні на похороні живцем похованих людей. І милі мрійні картини рідного краю вже мене не звеселяли. Знов заворушились сумні думки й попливли одна за другою, як осіннє листя по воді. І я незчувся, як ніби побачив цього живого свідка людської кривди не з батогом в руках на козлах, а в художницькій академії з пензлем у руці попліч з його земляком Сошенком, побачив його як освіченого наукою просвітника цього темного закутка України, з палким словом науки й правди в устах… От я в думках веду його через школи, перебуваю з ним усю течію його просвітнього розвитку, сповнюю його розум високими втямками добра й правди, високими ідеями, уявляю собі його суспільським діячем на Україні… хоч я знаю добре, що і він, і десятки й сотні тисяч таких, як він, на Україні вже давно живцем поховані, закидані землею рукою магнатів; знаю, що ті, котрі закопали їх в сиру землю, не допоможуть їм вийти на світ божий, що дорогі вловчі пси давніх магнатів висмоктали з їх кров до останньої краплі, як з тих волів, зарізаних на поживок псярні.

І в мене серце занило серед чудових виглядів рідного краю. А моє спочування та щире спобоління з непереможною силою линули до того веселого, щиросердного чоловіка, живцем похованого здирливими, зажерливими та недобросердними людьми.

1898 р.

Мені здається, що сумний випадок силуваного однімання землі в дрібних білоцерківських православних українських дворян трапився не тільки на Білоцерківщині, а практикувався скрізь на правобережній Україні й Білій Русі за часу панування на Україні польського короля й польських дідичів, навіть не магнатів. Цього (1915) року найнявся за дворника в тому дворі, де моє житло, чоловік з села Томашівки Київ. губ. Сквирського повіту Дмитро Лепський. Я питаю в його, чи він крестянин, чи, може, шляхтич. Він розказав мені, що його дід Андрій Лепський мав своє поле й не був панщанним. Але місцевий тодішній пан дідич Хаєцький узяв у нього документи на його поле, щоб пересвідчиться в його праві на землю, та й не вернув йому; все казав, що документи десь загубились, а потім велів йому одроблять панщину за ту його ж таки землю й записав його з дітьми в панщанні люде. Певно так воно робилося за панування Польщі скрізь на Україні та Білій Русі, а з причини таких зловжитків тодішніх польських панів з'явилось багацько безземельних "чиншовиків", котрі після визволення панщанних були записані вже в "крестяни". Дмитро Лепський — ще один живий свідок силуваного однімання землі й знищення документів на поля дрібних давніх наших дідичів.